

БІЛОЗЬОРОВ Є. В.,

кандидат юридичних наук, доцент,
заступник директора
(Навчально-науковий інститут № 2
Національної академії внутрішніх справ)

УДК 340.115

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2020.6.2.1.2>

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ДОСЛІДЖЕННЯ ПРАВОЗАХИСНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ: ДОКТРИНАЛЬНИЙ АСПЕКТ

У статті охарактеризовано ключові методологічні (дослідницькі) підходи дослідження правозахисної діяльності. Обґрунтовано, що окремі аспекти здійснення правового захисту для сучасної України за своєю значущістю стоять в одному ряду із проблемами забезпечення миру та безпеки, єдності, територіальної цілісності країни, виходу із політичної та економічної кризи.

У дослідженні окреслено наявний стан і тенденції розвитку методології сучасного правознавства у сфері захисту прав і свобод людини. Визначено, що сучасна юриспруденція розвивається із сприйняттям і засвоєнням загальнолюдських та європейських цінностей, визначальними серед яких є захист прав і свобод людини, справедливість, індивідуальність, гуманізм, рівність, верховенство права.

Розглянуто та охарактеризовано складники методології дослідження теоретико-правових засад правозахисної діяльності: світоглядні, філософські, наукознавчі, соціологічні та теоретичні основи; принципи наукового пізнання; методологічні (дослідницькі) підходи; основні наукові методи вивчення предмету та побудови відповідних наукових знань.

У статті обґрунтовано, що методологічні підходи є визначальним за євристичним потенціалом складником (рівнем) методології дослідження теоретико-правових засад правозахисної діяльності. Методологічні (дослідницькі) підходи безпосередньо залежать від наукових парадигм і здебільшого є результатом їх використання. Такий вплив здійснюється не лише за допомогою ідеалів, норм, правил, але й їх предметних положень. У дослідженні зазначено, що загальнотеоретична юриспруденція характеризується наявністю не єдиного дослідницького підходу до розуміння проблем правозахисної діяльності, а їх сукупності.

Узагальнено, що плюралізм методологічних підходів дає змогу всебічно дослідити принципи, функції та механізм здійснення правового захисту в Україні та визначити основні аспекти вдосконалення нормативно-правового регулювання правозахисної діяльності в контексті європейської та євроатлантичної інтеграції нашої держави.

Ключові слова: методологічний інструментарій, методологічні підходи, методологія правознавства, правовий захист прав і свобод людини та громадянина, правозахисна діяльність.

Bilozorov Ye. V. Methodological approaches of research human rights activity: doctrinal aspect

In the article the author characterizes the key methodological (research) approaches to the study of human rights activities. It is substantiated that certain aspects of legal protection for modern Ukraine in its importance are on a par

with the problems of peace and security, unity, territorial integrity of the country, overcoming the political and economic crisis and so on.

The study outlines the current state and trends in the development of the methodology of modern jurisprudence in the field of protection of human rights and freedoms. It is determined that modern jurisprudence develops with the perception and assimilation of universal and European values, the determinants of which are the protection of human rights and freedoms, justice, individuality, humanism, equality and the rule of law.

The author considers and characterizes the constituent elements of the methodology of research of theoretical and legal bases of human rights activity: worldview, philosophical, scientific, sociological and theoretical bases; principles of scientific knowledge; methodological (research) approaches; basic scientific methods of studying the subject and building the relevant scientific knowledge.

The article substantiates that methodological approaches are a defining component of the heuristic potential of the methodology of research of theoretical and legal principles of human rights activities. Methodological (research) approaches directly depend on scientific paradigms and are mostly the result of their use, in addition, this influence is carried out not only through ideals, norms, rules, but also their substantive provisions. The study notes that general theoretical jurisprudence is characterized by the presence of not a single research approach to understanding the problems of human rights activities, but their totality.

The author generalizes that the pluralism of methodological approaches allows to comprehensively explore the principles, functions and mechanism of legal protection in Ukraine and to identify the main aspects of improving the legal regulation of human rights activities in the context of European and Euro-Atlantic integration of our country.

Key words: *methodological tools, methodological approaches, methodology of jurisprudence, legal protection of human and civil rights and freedoms, human rights activities.*

Вступ. На сучасному етапі розвитку України й громадянського суспільства проблематика реалізації прав і свобод людини та громадянина набуває особливого значення. Сутність цієї проблеми полягає в недостатньому їх забезпеченні, що виявляється як у певних складнощах практичного здійснення прав і свобод людини та громадянина, закріплених у чинному законодавстві України, так і в незадовільному стані методологічної розробленості правового захисту.

Реформування правоохоронної системи України, підвищення рівня ефективності здійснення правового захисту, зміна пріоритетів у правозахисній діяльності державних органів і громадських організацій можуть призвести до очікуваного результату лише за умови їх належного наукового забезпечення.

В умовах недосконалого правового регулювання правозахисної діяльності в Україні є закономірним наслідком відсутність чітко окреслених і науково-виважених методологічних засад осмислення окремих аспектів правового захисту прав і свобод людини та громадянина. Зміни структури та характеру суспільних відносин у нашій державі, пов'язані з реалізацією гарантованого Основним Законом України пріоритету прав і свобод людини, зумовлюють необхідність вироблення якісно нового методологічного інструментарію для гармонізації суспільних відносин у правозахисній сфері.

Методологія правових досліджень та уявлення вчених про її потенціал сформувалися історично, під впливом надбань філософії та науки про метод як шлях пізнання та розуміння явищ об'єктивного світу. Аналіз праць із методологічних проблем правового захисту прав людини свідчить про наявність надзвичайно широкого спектра точок зору щодо розуміння сутності методології в історичному (Б.І. Андрусишин, І.А. Безклубий, М.А. Дамірлі,

О.В. Меленко), філософському (А.А. Козловський, М.В. Костицький, Л.В. Петрова, Б.Б. Руденко), теоретичному (В.Д. Бабкін, С.Д. Гусарев, М.С. Кельман, М.І. Козюбра, Ю.В. Кривицький, А.М. Кучук, П.М. Рабінович, О.Ф. Скакун, О.Д. Тихомиров, Ю.С. Шемшученко) вимірах.

Постановка завдання. Метою статті є виокремлення сучасного стану і тенденцій розвитку методології сучасного правознавства, а також характеристика ключових методологічних підходів осмислення теоретико-правових засад здійснення правозахисної діяльності в Україні.

Результати дослідження. Нинішній період розвитку сучасної юриспруденції, як і науки взагалі, певною мірою можна було б назвати етапом пошуку перспективних методологічних засад. Розроблення методології визнано пріоритетним напрямом наукових досліджень в юридичній науці взагалі та її окремих галузях. Так, провідні міжнародні наукові конференції рекомендують вважати розробку методологічних проблем правознавства одним із найважливіших завдань юридичної науки. Зважений методологічний підхід орієнтує науковців на пошук принципово нових шляхів вирішення теоретичних і практичних проблем, результати якого були б початком майбутніх теоретичних досліджень і містили їх методологію [1, с. 7].

Проблема методології є неминучою для будь-якої науки. І це зрозуміло, адже результативність наукового пізнання, ступінь і глибина його проникнення в сутність досліджуваних явищ і процесів, приріст наукових знань значною, а нерідко й вирішальною мірою залежать від методологічного інструментарію, що використовується дослідниками. Ця проблема набула для пострадянського правознавства особливої актуальності.

Панування довгі роки моністичного матеріалістичного підходу до вивчення правових явищ, негативне ставлення до всіх інших доктрин і теорій, побудованих на відмінних від матеріалізму світоглядних позиціях, перешкоджали використанню здобутків світової та європейської правової теорії, збіднювали уявлення про право та його місце в системі засобів соціального регулювання і способів світосприйняття. Тому не випадково, що увага до проблем методології у вітчизняному і пострадянському правознавстві в останні два десятиліття помітно зросла [2, с. 22].

У філософсько-довідковій літературі під методологією розуміється складник сучасного наукового пізнання, сутність якого розкривається у кількох значеннях: 1) вчення про методи наукового пізнання; 2) метатеорія науки, завданням якої є реконструкція науки з метою виявлення особливостей будови та оптимізації її функціонування; 3) рівень теоретичного самоусвідомлення науки [3, с. 98].

В енциклопедичній праці із загальної теорії держави та права методологія визначається як сукупність методів (приймів, способів і засобів), які використовуються у процесі наукового пізнання та здійснення практичної діяльності. Це система науково обґрунтованих підходів, положень і процедур, які становлять єдину методологічну основу, застосовуються під час наукового пізнання та здійснення практичної діяльності; містить єдині правила щодо порядку й умов застосування пізнавального інструментарію.

Методологія юридичної науки – це система методів (принципи, правила, прийоми, способи і засоби), що використовуються всіма юридичними науками у процесі наукового пізнання, яка містить правила їх використання [4, с. 154], а методологія теорії держави та права – це система методів (правил, прийомів, способів, засобів), які використовуються у процесі наукового пізнання та дослідження окремих аспектів функціонування, діяльності, розвитку державно-правових явищ. Методологія теорії держави та права визначає взаємодію методів, забезпечує єдині підходи до вивчення предмета; забезпечує науковість пізнання; характеризує наукову діяльність як багатаспектну, що здійснюється в межах чітко визначених етапів; забезпечує дослідження державно-правових категорій і характеризує їхнє призначення у суспільстві [5, с. 155].

Під методологією сучасного правознавства (юридичної науки) необхідно розуміти вчення про структуру, логічну організацію, принципи, методи, засоби та форми діяльності

дослідника у процесі пізнання ним досліджуваних державно-правових явищ. Методологія юридичної науки забезпечує як наукове пізнання, так і наукову діяльність учених-юристів. Вона є формою самопізнання та самосвідомості юриспруденції. Методологія правознавства повинна мати чітку структуру (вертикальну та горизонтальну), що охоплює загальні компоненти в різних відносинах між ними: домінуючий світогляд, тип наукового мислення, філософські й інші підстави, загальнонаукові та спеціально-наукові парадигми, методологічні підходи, теорії та інші наукові знання, потенційно можливі й використовувані методи [6, с. 10].

При цьому протягом ХХ ст. методологія від класичної парадигми, побудованої на принципах об'єктивності, істинності, монізму, детермінізму і сциєнтизму, через неklasичну (з її свободою вибору і суб'єктивністю) перейшла до постнеокласичного (постмодерністського) типу, який характеризується інтерсуб'єктивністю, додатковістю, плюралізмом і міждисциплінарністю. В основі постнеокласичної парадигми лежать переконання про неможливість встановлення об'єктивно істинного знання про право, оскільки воно не є частиною об'єктивної реальності. І право, і знання про нього є сферами інтерпретацій, жодна з яких не може претендувати на істинність. Тому саме правове пізнання стає елементом правової реальності, фактором її функціонування [7, с. 42].

Важливою тенденцією розвитку сучасного правознавства є відхід від заідеологізованості, актуалізація людиноцентричних, «олюднених» наукових досліджень у сфері як приватного, так і публічного права. Новітнє правознавство розвивається зі сприйняттям і засвоєнням загально цивілізаційних та європейських цінностей, із яких визначальні – невідчужувані права і свободи людини, справедливість, індивідуальність, гуманізм, рівність, верховенство права [8, с. 23].

Трансформуючи окреслені вище судження відносно предмета і завдань наукового пошуку, доречно виокремити такі складники методології дослідження теоретико-правових засад правозахисної діяльності: 1) світоглядні, філософські, наукознавчі, соціологічні та теоретичні основи; 2) принципи наукового пізнання; 3) методологічні (дослідницькі) підходи; 4) основні наукові методи вивчення предмета та побудови відповідних наукових знань.

Такий підхід до опису структури методології осмислення правозахисної діяльності не заперечує доцільність, можливість і необхідність інших, а забезпечує їхнє збагачення і взаємодоповнення, цілісність її сприйняття, оскільки побудова різних класифікацій або виокремлення різних структур методології конкретної наукової розвідки не є самоціллю. Вони зумовлені необхідністю встановлення взаємозв'язків між її компонентами, що необхідно для правильного вибору «арсеналу», «інструментарію» методологічних принципів, прийомів, правил, засобів теоретико-правових досліджень відповідно до сутності правозахисної діяльності й особливостей наукового знання з цієї проблематики.

Рівень достовірності пізнавальної діяльності визначається як відповідність її результатів «реальному стану речей», що залежить від обрання і використання правильного шляху та найбільш адекватних засобів наукового дослідження. Саме тому питання методологічного забезпечення є основним для теоретичного осмислення у будь-якій предметній сфері. Лише за умови озброєності сучасною методологією вітчизняна юридична наука зможе виконати поставлене перед нею завдання щодо удосконалення правового регулювання правозахисної діяльності в Україні.

Можна стверджувати, що методологічні підходи є визначальним за евристичним потенціалом складником (рівнем) методології дослідження теоретико-правових засад правозахисної діяльності. Якщо юридична наука вивчає об'єкт, яким виступають держава і право, то методологія юридичної науки звернена до взаємодії юридичної науки з її об'єктом. Цю спрямованість методології юриспруденції насамперед відображають методологічні підходи, які становлять основу сучасної юридичної методології [9, с. 37].

Методологічні (дослідницькі) підходи безпосередньо залежать від наукових парадигм і здебільшого є результатом їх використання, до того ж цей вплив здійснюється не лише за рахунок ідеалів, норм, правил досліджень, які містяться в парадигмі, а й їхніх предметних

положень. Концептуальний підхід у системі методології правового пізнання – це загальна стратегія дослідження, спрямована на опис образу права з позиції деякої наперед сформованої фундаментальної ідеї або аксіоматичної засади. Використання концептуальних підходів є способом залучення позаправових ідей і концепцій, у тому числі найширшого світоглядного рівня [10, с. 461].

Сучасне правознавство уже давно не схоже на «юриспруденцію понять» XIX ст., його погляд на правові феномени не обмежується лише формально-логічними, поняттєвими формами. Таке розширення предметної сфери, поява нових «онтологій права» стали можливими завдяки використанню нових пізнавальних підходів.

Методологічний підхід є одним із головних компонентів парадигми та розглядається як своєрідний «ансамбль» взаємозалежних наукових методів. Він містить різні взаємозалежні методи, певним чином пов'язані між собою, серед яких один або кілька є ключовими, а всі інші підпорядкованими їм, залежними від них, мають допоміжний характер.

Поняття «підхід» є загальноприйнятим у сучасній соціальній науці із середини 1960-х років, коли воно одержало досить чіткі визначення як певного способу організації пізнавального процесу в конкретній науці, що фіксує не лише інструментальну сторону пізнання, але й світоглядну, загальнотеоретичну [11, с. 227]. У цьому контексті заслуговують на увагу міркування А.О. Фальковського про те, що підхід стосовно методу є більш високим рівнем методології. В основі методологічного підходу лежить концептуальна ідея, яка визначає спрямованість і впливає на інтерпретацію результатів дослідження.

Підхід є формою органічного поєднання світоглядно-філософської спрямованості з методологічним інструментарієм, який використовується в певній галузі дослідження. Сутність підходу не вичерпується сукупністю методів, а повинна включати і компоненти більш загального порядку (ідеї) та окремого, суб'єктивного (оцінки). Підходом у методології юриспруденції можна вважати загальну спрямованість дослідження, зумовлену певною фундаментальною ідеєю, крізь яку проходить процес осягнення права. Вибір підходу визначає відбір методів дослідження, а також інтерпретацію отриманих результатів крізь призму певної концептуальної ідеї [12, с. 11].

Провідну пізнавальну роль у комплексному дослідженні теоретико-правових засад правозахисної діяльності відіграє діяльнісний підхід як гармонійна сукупність установок, прийомів, ансамбль методів, серед яких метод діяльності вважається провідним, а інші стосовно нього виконують обслуговуючу роль. Цей підхід дозволяє зосередити увагу дослідника не тільки на проблемі власне діяльності, а й на інших явищах, у співвідношенні або взаємодії з якими знаходиться людська діяльність.

Необхідно констатувати досить широкі можливості застосування категорії «діяльність» як принципу або методу пізнання у сфері правових досліджень. Це можуть бути наукові розвідки, присвячені вивченню окремо взятої особистості, колективу осіб, аспектів взаємодії державних підприємств та установ, а також стосовно здійснення правотворчості, проблем реалізації права, забезпечення природоохоронної діяльності. Головною рисою методу діяльності є можливість пізнання явища правової дійсності крізь призму існування такого чинника як людська діяльність. На відміну від методу, діяльнісний підхід дозволяє ставити та вирішувати більш складні науково-пізнавальні завдання, що підтверджується розширенням його гносеологічного інструментарію [13, с. 128].

Діяльнісний підхід як методологічний інструментарій передбачає розкриття структурної характеристики правозахисної діяльності у нерозривній єдності з діяльністю людини. При цьому правозахисна діяльність може бути об'єктом впливу, засобом, метою або результатом, чинником зовнішнього впливу, але у всіх випадках виявляється певне співвідношення людини і явища, зумовлене включенням особистості у складну систему соціальних взаємодій, побудованих на правових стандартах поведінки.

Оскільки правозахисна діяльність фактично «вбудовується» у систему реальних суспільних відносин, то її структурно-функціональна характеристика не можлива без розуміння суті практичної діяльності людей. Такий підхід вимагає по-новому поглянути не лише

на правозахисну діяльність, а й на проблему протидії та попередження порушень прав і свобод людини в контексті формування правової держави в Україні [14, с. 22].

Серед низки дослідницьких підходів вивчення сутності правозахисної діяльності доречно виокремити системний. Найчастіше останній дає можливість досягнути взаємодію держави та права як комплексний процес у всіх його виявах. Такий підхід припускає розгляд державних і правових явищ як цілісних сукупностей різних елементів (складників), які взаємодіють між собою [15, с. 76].

Під час вивчення міжнародного та європейського досвіду правового регулювання правозахисної діяльності актуальності набуває компаративний підхід. Це один із сучасних методологічних підходів юридичної науки, який базується на порівняльно-правовому методі, але не зводиться лише до нього, має міждисциплінарне значення поряд із такими підходами як соціологічний, історичний, системний, функціональний та інші, спрямовується на дослідження «не одного» об'єкта.

Визнання плюралізму та рівноправності культур, їхньої взаємодії на основі діалогу, необхідності розвитку не лише загальнолюдського, а й регіонального, національно самобутнього у світовому просторі потребує подальшого вивчення правозахисної діяльності у «форматі» співвідношення загального, особливого, одиничного та унікального, що відповідає саме порівняльно-правовому чи компаративістському їх осмисленню [16, с. 349].

Одним із важливих гносеологічних засобів опрацювання правозахисної діяльності є антропологічний підхід, основою якого є осмислення правового буття людини. Цей підхід ґрунтується на тому, що біологічна незахищеність людини породжує потребу у правозахисній діяльності щодо дієвого забезпечення прав і свобод людини та громадянина. Антропологічний підхід ставить людину як «міру усіх речей» у центр здійснення правозахисної діяльності, вивчає її роль у формуванні та вдосконаленні цієї діяльності, життєдіяльність всередині неї, взаємний вплив (включаючи деструктивний) людини та правової реальності.

Викликає науковий інтерес аксіологічний (ціннісний) підхід як своєрідний спосіб пізнання сутності правозахисної діяльності. Аксіологічний підхід є інтегруючим, він імпліцитно присутній у кожному із концептуальних дослідницьких підходів. За допомогою цього підходу визначається: 1) цінність правозахисної діяльності як різновиду соціальної діяльності; 2) здатність правозахисної діяльності втілювати в життя певні цінності; 3) ціннісне наповнення змісту правозахисної діяльності в умовах розбудови в Україні правової держави за участю громадянського суспільства. Ціннісний (аксіологічний) підхід у методології юриспруденції – це загальна стратегія дослідження, що визначає, зокрема, розгляд правозахисної діяльності крізь призму її відповідності певним людським цінностям, які можуть забезпечуватися цією діяльністю та бути її основою [12, с. 12].

Цінним є використання потребового підходу під час опрацювання теоретико-правових засад правозахисної діяльності. На думку П.М. Рабіновича, потребовий підхід – це методологічне підґрунтя сутнісного праворозуміння, ключ до виявлення соціальної сутності праволюдських явищ. В основі цього підходу лежить аксіоматична ідея про те, що соціальна природа, сутність явищ, у тому числі правозахисної діяльності, – це їхня здатність слугувати засобом, інструментом задоволення потреб людини, соціальних спільнот, суспільства загалом [17, с. 19].

Висновки. На основі проаналізованого вище є усі підстави стверджувати, що важливим етапом наукового пізнання є правильний та обґрунтований підбір методологічного інструментарію. Юридична наука отримує об'єктивні знання про суспільно-правові явища та процеси тоді, коли має належну методологічну основу і відповідний інструментарій. При цьому вітчизняному загальнотеоретичному правознавству властива наявність не окремо взятого дослідницького підходу до осмислення проблематики теоретико-правових засад правозахисної діяльності, а їхня сукупність. Лише плюралізм методологічних підходів дає змогу всебічно дослідити принципи, функції та механізм здійснення правового захисту в Україні та визначити основні аспекти вдосконалення правового регулювання правозахисної діяльності в контексті європейської та євроатлантичної інтеграції нашої держави.

Список використаних джерел:

1. Балинська О.М., Ященко В.А. Методологія сучасного правознавства : посіб. / За заг. ред. О.М. Балинської. Львів : ЛьвДУВС, 2018. 372 с.
2. Козюбра М. Методологія правознавства і методологія права: співвідношення понять та їх особливості. *Право України*. Київ, 2014. № 1. С. 22–32.
3. Петрушенко В. Тлумачний словник основних філософських термінів. Львів : Вид-во Нац. ун-ту «Львівська політехніка», 2009. 264 с.
4. Мала енциклопедія теорії держави та права / С.Б. Бобровник та ін.; за ред. проф. Ю.Л. Бошицького. Київ : Кондор-Видавництво, 2012. 368 с.
5. Кельман М.С. Методологія сучасного правознавства: становлення та основні напрями розвитку : автореф. дис. д-ра юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2013. 35 с.
6. Кривицький Ю.В. Юридична аргументація: доктринальне розуміння та методологічний потенціал. *Філософські та методологічні проблеми права*. Київ, 2019. № 2(18). С. 36–45.
7. Керимов Д.А. Методологія права: предмет, функції, проблеми філософії права : монографія. 4-е изд. Москва : Изд-во СГУ, 2008. 521 с.
8. Гусарєв С.Д., Тихомиров О.Д. Юридична деонтологія (основи юридичної діяльності) : навч. посіб. 3-тє вид., перероб. і доп. Київ : Знання, 2008. 495 с.
9. Оборотов Ю. Аспекти розгортання методології юриспруденції. *Право України*. Київ, 2014. № 1. С. 33–39.
10. Оборотов Ю.М., Горобець К.В. Методологія правового пізнання. *Велика українська юридична енциклопедія*: у 20 т. Харків : Право, 2017. Т. 2: *Філософія права* / Редкол.: С.І. Максимов (голова) та ін. 2017. С. 460–463.
11. Хрідочкін А.В., Макушев П.В. Методологія сучасного правознавства : навч. посіб. Дніпро : Гельветика, 2017. 368 с.
12. Фальковський А.О. Аксіологічний підхід у методології сучасної юриспруденції : автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.12. Одеса, 2011. 17 с.
13. Гусарєв С.Д., Білозьоров Є.В. Діяльнісний підхід як структурний компонент методології сучасного правознавства. *Методологія у праві* : монографія. Київ : Грамота, 2017. С. 122–128.
14. Білозьоров Є.В. Структурно-функціональна характеристика правозахисної діяльності. *Матеріали VIII-х наукових читань, присвячених пам'яті академіка В.В. Копейчикова* (м. Київ, 22 лист. 2018 р.). 36. наук. статей / Редкол.: А.М. Завальний, Н.В. Лазнюк, Д.О. Тихомиров. Київ : НАВС, 2018. С. 21–24.
15. Заморська Л.І. Правова нормативність та її інституціоналізація в Україні : монографія. Одеса : Фенікс, 2013. 304 с.
16. Тихомиров О.Д. Компаративний підхід у правознавстві. *Велика українська юридична енциклопедія*: у 20 т. Харків : Право, 2017. Т. 2: *Філософія права* / Редкол.: С.І. Максимов (голова) та ін. 2017. С. 349–354.
17. Рабінович П. Основоположні права людини: соціально-антропна сутність, змістова класифікація. *Право України*. Київ, 2010. № 2. С. 18–23.

